

میراث حقیقی

بررسی آثار زنده‌یاد دکتر محسن جعفری‌مذهب

دکتر سیدحسین رضوی خراسانی

• معاون پژوهشکده اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (۱۳۸۶ - ۱۳۸۸)

• مدیر گروه پژوهش‌های سندشناسی و سندپژوهی پژوهشکده اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (۱۳۹۴ - ۱۳۹۶)

• عضو تحریریه مجلات وقف، میراث جاویدان، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا و گنجینه اسناد از سال (۱۳۷۳ تا ۱۳۸۶)

کتاب میراث حقیقی در ۱۳۹۴ صفحه به همراه یک پیش‌گفتار و مقدمه، و یک پیوست تصاویر بیست صفحه‌ای در دوازده فصل و فصل سیزدهم با عنوان پیوست به چاپ رسیده است.

فصل اول کتاب موضوعات متنوعی از تاریخ اسلام، سلجوقیان، خوارزم شاهیان، هر کدام با سه عنوان فرعی و مغولان با هجده زیرعنوان، تیموریان با یک عنوان فرعی و صفویان با شش عنوان و تاریخ معاصر با دو عنوان از صفحه ۱۵ تا ۳۲۲ کتاب را در برمی‌گیرد.

فصل دوم کتاب با عنوان اصلی آسیای میانه، با سی و چهار زیرعنوان، از صفحه ۳۲۵ آغاز می‌شود و تا صفحه ۵۲۱ ادامه دارد. از بخش‌های مهم این فصل ترجمه چند مقاله قابل توجه است؛ نظیر ترجمه مقاله «اسلام در تبت، بام دنیا» از خوزه اینیاتیو کابزون^۱ که قبلاً در نشریه وقف میراث جاویدان در زمستان ۱۳۷۷ منتشر شده بود. ترجمه دیگر مقاله‌ای است با عنوان «ایرانیان در تبت» از نویسندگانی به نام بی. ای. کولس^۲. در این مقاله به مسئله ایرانیان در تبت و نستوریان در تبت و همچنین به حضور ارمنیان در لهاسا اشاره شده است. مقاله‌ای نیز با عنوان «علل اقتصادی جدایی ایران و توران» که قبلاً در مجله تاریخ روابط خارجی به چاپ رسیده بود در این فصل گنجانده شده است.

فصل سوم با عنوان اصلی «چین» پنج زیرعنوان (۵۲۵ تا ۵۷۲) را در برمی‌گیرد. نخست مقاله‌ای است از چن‌دا - شنگ با عنوان «معماری اسلامی چین در مسیر جاده‌های ابریشم»^۳ ترجمه دکتر جعفری‌مذهب که روایت‌گر تنوع ارزشمندی از معماری اسلامی در چین محسوب می‌شود و از نقطه‌نظر علمی بسیار حایز اهمیت است. همچنین در این فصل مقاله‌ای از آن شادروان با عنوان معرفی کتاب معماری اسلامی در چین اثر لیوژی پینگ^۴ گنجانده شده است. ترجمه مقاله «قرآن در چین» اثر جین‌یی جیو^۵ از بخش‌های دیگر فصل سوم محسوب می‌شود.

فصل چهارم، با عنوان اصلی ترک‌شناسی، ده زیرعنوان (۵۷۷

اشاره

کتاب «میراث حقیقی»^۱ مجموعه‌ای مفصل و متنوع شامل حدود ۲۱۵ عنوان مطلب، اعم از ترجمه (۳۳ عنوان) مقاله، مصاحبه، گفت‌وگو، نقد، معرفی کتاب و ... است. این مجموعه با همت و تلاش مجتبی تبریزنیا و اعظم هدایتی (همسر مرحوم دکتر جعفری‌مذهب) و همکاری و مساعدت خانه کتاب در دی‌ماه ۱۳۹۶ به زیور طبع آراسته شد. شادروان دکتر محسن جعفری‌مذهب نویسنده‌ای پرکار و اندیشمندی نکته‌سنج و خلاق بود. او در طول حیات علمی خود در کمیته‌ها و انجمن‌های علمی ملی و بین‌المللی فعالیت می‌کرد. دانش آموخته تاریخ بود. مدرک دکتری خود را در سال ۱۳۸۶ از دانشگاه شهید بهشتی دریافت کرده بود. از سال ۱۳۷۴ نیز عضو هیئت علمی سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران شد. دکتر جعفری‌مذهب در تأسیس برخی از انجمن‌های علمی و بین‌المللی نقش فعالی داشت که از جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- کتابخانه تخصصی - پژوهشی اوقاف در سال (۱۳۷۴)
- انجمن تاریخی کاغذ (۱۳۸۱)
- انجمن دوستی ایران و لهستان
- انجمن ایرانی تاریخ مغولان (۱۳۸۰)
- سرای ایران‌شناسی
- انجمن دوستداران فرهنگ ایران و ایتالیا
- طراح و مسئول «خبرنامه کانون ایران‌شناسی و اسلام‌شناسی کتابخانه ملی»

دکتر جعفری‌مذهب عضو انجمن مطالعات اوراسیای مرکزی - دانشگاه هاروارد (از سال ۲۰۰۱م) و عضو انجمن بین‌المللی مورخان کاغذ - آلمان از سال ۲۰۰۱ میلادی بود. از مسئولیت‌های وی می‌توان به این موارد اشاره کرد:

تا ۶۱۲) را به خود اختصاص داده است. اسامی زیرعنوان‌ها عبارت است از:

- آثار وقفی ترکیه
- دفاتر ثبت ایران در «دفتر خاقانی» دولت عثمانی
- مدارس دوره عثمانی
- گرجستان و اسناد عثمانیان
- کتاب جهان‌نما: تاریخ نشری
- اصطلاحات معماری اسلامی در بوسنی و هرزگوین
- تاریخ اروچ بیگ
- ایرانیان و ترکان
- قندپارسی در دیار روم

یکی از مقالات خوب این فصل «دفاتر ثبت ایران در دفتر خاقانی دولت عثمانی» تألیف برنارد لوییس^۷ است که دکتر جعفری مذهب آن را ترجمه و در مجله کتاب ماه تاریخ و جغرافیا (شهریور سال ۱۳۷۷) منتشر کرده بود.

فصل پنجم با عنوان اصلی «ترساناسی» پنج عنوان فرعی (۶۱۵ تا ۶۵۵) را به خود اختصاص می‌دهد. یکی از مقالات مفید این فصل مقاله‌ای است با عنوان «تازه قانون» ترجمه گیلکی «موعظه سرکوه» از انجیل متی که در نشریه فرهنگ گیلان در زمستان ۱۳۸۳ به چاپ رسیده بود. دکتر جعفری مذهب در این مقاله موضوعاتی چون؛ پیشینه مسیحیت در ایران، پیشینه مسیحیت در گیلان، ترجمه کتاب مقدس به زبان فارسی، ترجمه کتاب مقدس به زبان‌های ایرانی، تازه قانون، نسخه‌شناسی و ... را مورد بحث و بررسی دقیق و عالمانه قرار داده است.

فصل ششم با عنوان اصلی «جغرافیا» از چهار عنوان فرعی زیر تشکیل شده است:

- جهان‌نما، سیر تاریخی اطلس
 - سفرهای علمی ابن‌عساکر در ایران
 - افسانه‌سرایی بوموف: ضرورت آگاهی از آوانویسی متفاوت اروپایی برای حفظ نام‌های ایرانی در خلیج فارس
 - نقشه‌نگاری‌های یک سکه‌شناس
- یکی از بخش‌های جالب این فصل معرفی کتاب «جهان‌نما: سیر تاریخی اطلس»^۸ است. در سال ۱۹۸۴ میلادی، در روزهای ۲۵ و ۲۶ اکتبر یک سمپوزیوم بین‌المللی درباره نقشه و اطلس در کتابخانه کنگره ایالات متحده آمریکا برگزار شد. در این کنگره نمایشگاهی با عنوان «جهان‌نما: سیر تاریخی اطلس» بود.

مجموعه مقالات این سمپوزیوم به صورت کتابی منتشر و به سه تن از نویسندگان در گذشته تقدیم شد. این کتاب را دکتر جعفری مذهب در کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، در شماره ۳۰، فروردین ۱۳۷۹ معرفی کرده بود.

از بخش‌های دیگر این فصل ترجمه مقاله‌ای از صلاح‌الدین منجد به نام «سفرهای علمی ابن‌عساکر در ایران» است که در شماره

۱۵ نشریه تاریخ اسلام، در سال ۱۳۸۲ چاپ و منتشر شده بود. از دیگر مقالات بسیار جالب فصل ششم مقاله‌ای است به نام «افسانه‌سرایی بوموف، ضرورت آگاهی از آوانویسی متفاوت اروپایی برای حفظ نام‌های ایرانی خلیج فارس» که این نیز قبلاً در مجله رشد آموزش جغرافیا، شماره ۱۰۹ دوره ۲۹ زمستان ۱۳۹۳، منتشر شده بود. در این مقاله جعفری مذهب با تیزبینی ویژه خود آوانویسی غلط پژوهشگران اروپایی در مورد جزیره ابوموسی را که به غلط «بوموف» بوموو^۹، «بوم‌او»^{۱۰} و ... تلفظ و نام‌گذاری کرده‌اند، به نقد کشیده است.

فصل هفتم، با عنوان اصلی سکه‌شناسی که یکی از تخصص‌ها و مهارت‌های ویژه دکتر جعفری مذهب محسوب می‌شد، ۱۵ عنوان فرعی (۷۰۱ تا ۷۹۰) را به خود اختصاص داده است. عنوان‌های این فصل عبارت‌اند از:

- سکه آیینه گذشته‌ها.
- مشکل رو و پشت سکه‌های اسلامی
- هزار سال بزی
- عدل ختایی
- کوریکشی (یکشاهی کور)
- سکه‌های اسلامی در انگلستان سده دهم میلادی
- ویژگی‌های بازرگانی خلیج فارس در پرتویافته‌های نوین سکه‌شناسی
- تمغای محمود یلواج
- سه نکته در هزار سال
- بازسازی دستگاه ضرب سکه در دوره ایلخانان
- نگاه روسی به خورشید ایرانی؛ تجربه‌های سکه‌شناختی
- نشست میراث زبان فارسی در شبه قاره هند
- خورشید گرفتگی در سکه‌های ایرانی

در نخستین بخش این فصل، درس ششم کتاب درسی تاریخ‌شناسی سال چهارم دبیرستان با عنوان «سکه‌ها آیینه گذشته‌ها» قرار گرفته است. این درس یکی از دروسی است که بر تفکر علمی معلمان و دانش‌آموزان نسبت به مقوله سکه، در حوزه مطالعات تاریخی، تأثیری عمیق بر جای گذاشته است. ساختار علمی، منطقی و منظم این درس سبب شده است که همواره معلمان و دانش‌آموزان در تفهیم و دریافت شبکه مفهومی این درس خلاقانه و فعالانه مشارکت نمایند. دیگر مقاله جالب این فصل اثری است به نام «مشکل رو و پشت سکه‌های اسلامی» اثر؛ ی باراک و ه. ا. عواد^{۱۱} که در مجله باستان‌شناسی و تاریخ (سال یازدهم شماره ۱ و ۲، پاییز و زمستان ۱۳۷۵ و بهار و تابستان ۱۳۷۶) چاپ شده است. این ترجمه، از آثار مفید دکتر جعفری مذهب به شمار می‌آید.

از مقالات دیگر این فصل، ترجمه مقاله «ویژگی‌های بازرگانی خلیج فارس در پرتویافته‌های نوین سکه‌شناسی» اثر نیکلاس. م. لوویک^{۱۲} است. این مقاله اولین بار در نشریه

تنوع و تعدد آثار مرحوم جعفری مذهب نشان از آشنایی جامع او به موضوعات، سندشناسی، باستان‌شناسی، مهرشناسی و... دارد به‌ویژه نوشته‌های آن مرحوم در مورد تاریخ مغولان و ایلخانان گواه روشنی است که می‌توان ایشان را یک مغول‌شناس ممتاز دانست

چاپ، کاغذ، و نقد و معرفی کتاب «سامان یافته است. در ذیل این عنوان ۵۴ عنوان فرعی که مجموعه‌ای از نشست‌ها، مقالات و نقد و معرفی کتاب را شامل می‌شود قرار دارد. دکتر جعفری مذهب در زمینه نسخه‌شناسی به‌ویژه فهرست‌نویسی و استفاده از «واتر مارک» در «کاغذشناسی» روش و دیدگاهی را مطرح کرده بود. ترجمه «یادداشتی درباره عبارت کاغذ شرقی از دان بکر» از بخش‌های خوب این فصل است. معرفی سه رساله درباره تهنقش (واترمارک)، رسایل برادران زونگی و همچنین معرفی کتاب مجموعه مقالات «کاغذسازان فابریانو در ایتالیا و اروپا»^{۱۵} از بخش جالب فصل نهم است.

یکی از ترجمه‌های این فصل ترجمه مقاله وزین و معتبر «کاغذهای اروپایی و آسیایی در اقیانوس هند»^{۱۶} اثر راسل جونز است. معرفی فهرست‌های مشترک نشریات فارسی، عربی، آذربایجانی و ترکی عثمانی در کتابخانه‌های جمهوری آذربایجان و معرفی کتاب فهرست مشترک نشریات و جراید فارسی در کتابخانه‌های بریتانیا به کوشش «اورسولا سیمز ویلیامز»^{۱۷} از بخش‌های مهم این فصل است. این فصل که از صفحه ۸۰۱ آغاز می‌شود و تا ۱۱۷۸ ادامه می‌یابد طولانی‌ترین فصل کتاب است.

فصل دهم: با عنوان «نکته‌سنجی‌ها و نکته‌گویی‌ها» شامل نکات ریز و ظریفی است که مرحوم دکتر جعفری مذهب در نقد مقالات و یا بیان نکات ویژه و ظریف نوشته بود و در این فصل ذیل ۳۲ عنوان گنجانده شده است. برخی از یادداشت‌های این فصل در یک صفحه چاپ و منتشر شده است. مثلاً در شماره ۳۳ آذر و دی کیهان اندیشه، مرحوم جعفری مذهب، به دو نویسنده‌ای که میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله را با سرجان ملکم یکی پنداشته بودند، خاطر نشان می‌کند که «این دو نویسنده محترم توجه نداشته‌اند که: ملکم‌خان ارمنی ناظم‌الدوله از رجال دوره ناصری و مظفری است و اصلاً از اصفهان است. و «سرجان ملکم»، سفیر انگلستان در ایران در عهد فتحعلیشاه و اصلاً انگلیسی است و ظاهراً ملکم ناظم‌الدوله پس از مرگ سرجان ملکم به دنیا آمده است ... امید است با دقت و تحقیق بیشتر شاهد چنین اشتباهات فاحش دیگر نباشیم زیرا در تاریخ اسامی بسیاری از افراد به هم شباهت دارد»^{۱۸} نقد مقاله «کتابخانه‌های جهان اسلام در قرون وسطی» که توسط محمدرستم دیوان نوشته و توسط سیدحسین اسلامی ترجمه شده بود نشان از

پیام بانک در (شماره‌های ۱۷۴ - ۱۸۲، شهریور تا آذر ۱۳۷۷، چاپ شده بود و بعد در پژوهشنامه خلیج‌فارس، به

کوشش مجتبی تبریزنیا و عبدالرسول خیراندیش، ۱۳۹۰، توسط خانه کتاب تجدید چاپ شد. مقالات این فصل نشان از دقت، ظرافت و مهارت دکتر جعفری مذهب در مقوله سکه‌شناسی دارد. همین توانایی‌ها و نکته‌بینی‌های دقیق او سبب شده بود که او بتواند در مواقعی کاشف برخی از موضوعات و حقایق تاریخی شود. در گفت‌وگویی او با مسعود جوادیان، در مجله رشد آموزش تاریخ، (شماره ۵۳ دوره پانزدهم، زمستان ۱۳۹۲) آن شادروان درباره اهمیت سکه در مطالعاتش این‌گونه پاسخ داده است: «سکه برای من نقش به اصطلاح چاشنی را بازی می‌کند. یعنی سکه‌ها به من خط می‌دهند. من کاتالوگ‌نویس نیستم. چون معتقدم هزار تا سکه هم داشته باشیم مهم نیست، مهم این است که یک سکه داشته باشیم و بتوانیم از روی آن بخشی از تاریخ را مشخص کنیم ... یعنی از روی سکه بشود یک واقعیت تاریخی را مطرح کرد. مثلاً من در ۱۰ نوشته جدی که در ۵ سال اخیر داشته‌ام احتمالاً نیمی از آن‌ها با بحث سکه مرتبط بوده است. سکه یا محرک اولیه مقالات من است یا نتیجه‌گیری مقالات یا وسیله‌ای برای روشن کردن وضعیت منابع تاریخی»^{۱۹}

دکتر جعفری مذهب یک توصیف‌گر ساده نبود. مقالات او همواره در عین موجز و مختصر بودن دارای نکته‌های جدید و سرخ‌های بدیع و عالمانه بود.

فصل هشتم با عنوان اصلی مهرشناسی، با دو عنوان فرعی، گنجینه مهرهای استوانه‌ای «دای سوکه کاوانا»^{۲۰} و مهرهای مالکیت صفحات ۷۹۳ تا ۷۹۸ کتاب را به خود اختصاص داده است. اولی معرفی کتابی است که در نشریه موزه‌ها (شماره ۲۵، سال چهارم پاییز ۱۳۷۹) چاپ و منتشر شده بود و دومی مقاله‌ای دو صفحه‌ای است که در نشریه آیین میراث (شماره ۳۲، بهار ۱۳۸۵) به چاپ رسیده بود.

فصل نهم کتاب با عنوان اصلی «تسخه خطی، سندشناسی،

دید عمیق او به مسکوکات دوره عباسی دارد.^{۱۹} مقاله کوتاه ایشان به نام «نقدی بر متکلف‌نویسی» که در نشریه انشا و نویسندگی (شماره ۲۲ مرداد ۱۳۹۱) چاپ شده و در این فصل گنجانده شده است، بسیار عالمانه و دقیق است.

گفت‌وگوی شیرین خلف بیگی با دکتر جعفری مذهب در فصل دهم همین کتاب نیز که قبلاً در نشریه انشا و نویسندگی (۳۰ فروردین ۱۳۹۲ شماره ۲۰) در باب سفر و سفرنامه‌نویسی انجام شده بسیار جالب و نکته‌سنجانه است.

مقاله «مستعار، ماجراجویی مستعارنویسی» نیز که قبلاً در فصلنامه کتاب اطلاع‌رسانی و ارتباطات (شماره ۳ و ۴ پاییز و زمستان ۱۳۹۳). منتشر شده و اکنون در این فصل جای گرفته حاوی مطالبی است که طرح آن در مجامع علمی سابقه نداشته و یا بسیار کم سابقه است.

ایشان در بخشی از این مقاله می‌نویسد: «مستعارنویسی «حق» افراد است و می‌تواند از آن استفاده کنند»^{۲۰}

فصل یازدهم با عنوان اصلی «گیلان» و زیر عنوان‌های ذیل سامان یافته است.

- گیلان به روایت پدر تیشیرا
- سفر به گیلان در آستانه نخستین جنگ جهانی
- اوضاع اقتصادی رشت در آخرین سال‌های حکومت ناصرالدین شاه

- شهبندری عثمانی در رشت
- فرمانروایان علوم طبرستان، دیلمان و گیلان
- دریای گیلان، مازندران و تبرستان
- منع تحلف مالیاتی به گیلان
- طرح خواهرخواندگی بندر انزلی و بندر کنستانتا در رومانی
- دل‌بستگی شادروان جعفری مذهب به زادگاه خود رشت
- سبب شده بود او همواره به این دیار توجه ویژه‌ای داشته باشد و آثار فوق را در حوزه گیلان پژوهی، هر چند موجز و مختصر، اما مؤثر و مفید، تألیف کند. این بخش از کتاب صفحات ۱۳۰۹ تا ۱۳۶۲ را به خود اختصاص داده است.

فصل دوازدهم مقالات دایرةالمعارفی است. که صفحات ۱۳۶۳ تا ۱۳۹۴ را به خود اختصاص داده است. در این فصل مقالاتی در باب اتسازین اوق خوارزمی، استرآبادی، پایزه، اکنجی، اندخوی، انوری، اطلس و چاو گنجانده شده است. این مقالات در دانشنامه جهان اسلام، ج ۵ و دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، جلد ۳، ۶، ۹ و ۱۰ و دایرةالمعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی بین سال‌های ۱۳۷۳، تا ۱۳۸۶ تألیف و چاپ و منتشر شده بود. در مجموع نه مقاله از جعفری مذهب در سه دایرةالمعارف منتشر شد. شش مقاله در دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، دو مقاله در دانشنامه جهان اسلام و یک مقاله در دایرةالمعارف اطلاع‌رسانی و کتابداری.

مجموعه آثار مرحوم دکتر جعفری مذهب در شصت و چهار

نشریه به چاپ رسیده است که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به کیهان اندیشه، آیینة پژوهش، نامه پارسی، باستان‌شناسی و تاریخ، ترجمان وحی، پیام بانک، مطالعات آسیای میانه و قفقاز، رسانه، پیمان، تاریخ روابط خارجی، رشد آموزش تاریخ، گنجینه اسناد، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، مزدک‌نامه، مجله موزه‌ها، نامه انجمن، پژوهشنامه خلیج فارس، آینده‌نو، پیام بهارستان، پژوهش‌های علوم تاریخی، نامه ایران و اسلام، نقد کتاب اطلاع‌رسانی و ارتباطات، نقد کتاب میراث، انشاء و نویسندگی و وقف میراث جاویدان اشاره کرد. در کتاب ماه تاریخ و جغرافیا بیشترین آثار او، یعنی ۳۴ اثر، به چاپ رسیده است.

تنوع و تعدد آثار مرحوم جعفری مذهب نشان از آشنایی جامع او به موضوعات، سندشناسی، باستان‌شناسی، مهرشناسی و ... دارد به‌ویژه نوشته‌های آن مرحوم در مورد تاریخ مغولان و ایلخانان گواه روشنی است که می‌توان ایشان را به عنوان یک مغول‌شناس ممتاز معرفی کرد؛ به‌گونه‌ای که دکتر خیراندیش نیز در مورد ایشان گفت: «من شهادت می‌دهم که دکتر جعفری مذهب در تغییر جهت و توسعه منابع مطالعاتی ما درباره مغول در ایران نقش اصلی داشت»^{۲۱}

روحش شاد

پی‌نوشت‌ها

۱. مجموعه مقالات زنده یاد دکتر محسن جعفری مذهب، به کوشش مجتبی تبریزیا و اعظم هدایتی، تهران: خانه کتاب، ۱۳۹۶.
2. Cabezon -jose Ignacio "Islam on the Roof of the World"
3. B.E Colless "the traders of the pearl: the Mercantile and Missionary Activities of Persian and Armenian christians in South East Asia"
4. chen Da - sheng: "ISLamic architecture in china along the silk Roads"
5. Liu zhi ping
6. jin Yijiu, quran in china
7. B. lewiss "Registers on IRan and adharhayjan in the ottoman DeFTER - I Khaqani"
8. Images of the world: the Atlas through history
9. Boumou
10. Boum Aou
11. Bacharachl, jere& H. A. Awad, "the problem of the obverse and the Reverse in ISLamic Numismatics"
12. "trade patterns on the Gulf Persian in The light of recent coin Evidence" lowick. Nicolas.
۱۳. همین کتاب ص ۱۰ و نیز بنگرید به رشد آموزش تاریخ، شماره ۵۳، دور پانزدهم، شماره ۲، سال ۲، زمستان ۱۳۹۲ صص ۴ - ۱۱.
14. kawata Daisuke cylinder seal Collection edited by: kawata yasuko, Suzuki yoka.
15. the use of techniques and work by Papermarks From Fabriano in Italy and Europe.
16. Russell jones "European and Asia Papers in Malay Manuscripts. A provisional Assessment".
17. union catalouge of Persian Serials edited by ursula sims - williams, with on introduction by john Gurney.
۱۸. کیهان اندیشه، شماره ۳۳، آذر و دی ۱۳۶۹ صص ۱۹۵ - ۱۹۶. و نیز بنگرید به همین کتاب ص ۱۱۸۱.
۱۹. نگاه کنید به عضالدوله دیلمی و رویه هندی در صفحه ۱۱۸۵ همین کتاب و نیز، آیینة پژوهش شماره ۳۲، خرداد و تیر ۱۳۷۴ صص ۱۰۴ - ۱۰۵.
۲۰. فصل دهم همین کتاب ص ۱۲۶۲.
۲۱. سخنرانی، دکتر عبدالرسول خیراندیش در تاریخ ۲۱ آذر ۱۳۹۶، در مراسم چهلم درگذشت مرحوم دکتر جعفری مذهب نگاه کنید به صفحه ۱۷ همین کتاب.